

A „KÜLÖNÖSSÉG” A NEVELÉSBEN

A nevelés a társadalmi struktúra különös mezejében működik. *A pedagógiai különösség sajátossága, hogy mindig élő emberi kapcsolatokban mozgó tevékenység*: a nevelés eredménye is dinamikusan változó, fejlődő emberek, közösségek.

A nevelés közvetítő funkcióját mint *különösséget* értelmezem. Az elemzés kiindulópontja Lukács György különösség-kategóriája. A nevelés különösség-felfogása alkalmasnak látszik a nevelési gyakorlat és neveléstudomány bonyolult rendszerének az eddigieknél világosabb elméleti értelmezésére, valamint a nevelés normatív jellegének differenciáltabb értelmezésére. A pedagógus munka, a pedagógus személyiséggel kapcsolatos elvárások áttekinthetőbb struktúrája dolgozható ki a különösség alapján.

Különösség

A különösség sokféle nyelvi jelentése, jelentésárnyalata – mint: feltűnő, kiemelkedő, szembeszökő, specifikus, meghatározott – „a különösségnek túlnyomóan helyzeti jellegére utal, hogy ti. relatív általánosságot képvisel az egyessel szemben, és relatív egyediséget az általánoshoz való viszonyában”.¹ Ez a helyzeti relativitás közvetít az egyestől az általánoshoz és megfordítva. A különösség „reális közvetítő tag mind az objektív valóságban, mind az ezt megközelítő adekvátsággal visszatükröző gondolkodásban”.²

Az általánosság és az egyediség a fejlődés mozgó kategóriái, a megismerés mind messzebb kitolja őket. Hasonlóképpen a különös sem fix pont, hanem a közvetítés változóan strukturált, tagolt mezeje, a gondolkodás és a társadalmi tevékenység mozgási tere.³

Az egyediség és általánosság közötti mozgás a két szélsőség között kétirányú. A közép, a különösség közvetítő – „a művészi visszatükrözésben a közép szó szerint középpé, gyűjtőponttá lesz, ahol összpontosulnak a mozgások. Itt tehát van mozgás mind a különösségtől az általánossághoz (és vissza), mind a különösségtől az egyediséghez (és ugyancsak vissza), s mind a két esetben a mozgás a különösséghez a lezáró mozgás . . . A különösség immár megszüntethetetlen rögzítést nyer: rajta épül fel a műalkotások formavilága”.⁴

¹ Lukács György: A különösség mint esztétikai kategória. Bp. 1957. 96.

² Lukács i. m. 92.

³ Vö. Lukács i. m. 93., 96.

⁴ Lukács i. m. 129.

A pedagógiai különösség

A nevelési tényezőket két jól elkülönülő csoportra oszthatjuk. Az egyik csoport a nevelési gyakorlathoz képest *általános* kategóriájába eső társadalmi igényeket (elvárásokat), elveket, ideológiát, célokat, értékeket tartalmaz, ideértve a pedagógiai célokat, elveket, valamint azt a társadalmi tudást, melyet az iskola közvetít. Mindez történetileg meghatározott és fejlődik, de adott kort tekintve viszonylag állandónak tekinthető. Állandóságának csak részben kritériuma a formális, „hivatalos” előírások és dokumentumok köre. *Lényeges a társadalmi tudatnak, erősebben a pedagógiai közgondolkodás informális rétegeinek viszonylagos állandósága is.*

Az itt használt általános kategóriája nem valamiféle abszolútum. Általánossága nem csupán ismeretelméletileg vizsgálható, valamiféle „tisztán” logikai, hanem társadalmi-ideológiai jellegű. Azzal ugyanis, hogy a nevelésre vonatkozó és vonatkoztatható általános történetileg konkrét társadalmi érdekek talaján jelenik meg – mind a formális, mind az informális szférában –, ez az általános mindig osztályérdekek kifejezője is. Mint a marxizmus klasszikusai és Lukács elemzése kimutatja, az emberiség érdekei és értékei az osztálytársadalmakban, így nálunk is, mint osztálymeghatározottságok jelennek meg; a társadalmi haladást képviselő osztályok esetében mindenkor egyben a nembeliség⁵ adott korban elért legmagasabb szintjét is jelentik. (Ugyancsak a fenti általános körébe tartoznak a nem hivatalos, nem az uralkodó osztály érdekeit kifejező eszmék, értékek, melyek élnek és hatnak a társadalomban.)

A hivatalos célok és elvek az intézményes felépítmény érdekkifejezéseként a nembeliség, az osztálytársadalmi érdekek osztály-megfogalmazásai, és az adott kor pedagógiája vonatkozásában általánosnak és egyszersmind *normának* tekinthetők, mivel felépítmény-jellegüknél fogva – többé vagy kevésbé, de elvileg mindenképpen – a hatalom által szankcionáltak.

A nevelési gyakorlat különös-mezejét tehát egyik oldalról a társadalmi (ideologikus) és tudományos általánosság határolja, ide sorolom a neveléstudományt is, mely ugyanakkor különös közvetítő funkciót is betölt.

A *neveléstudomány* tárgya a nevelés társadalmi gyakorlata, a nevelő közösségek hatásrendszere. Mint tudomány *saját területén* az általános összefüggéseket, törvényeket tárja fel. De a pedagógia tudománya nemcsak a tárgyát képező nevelési gyakorlat tapasztalatainak általánosítását végzi, hanem ezeket a társadalmi mozgással, a társadalmi követelményekkel és célokkal összeveti, ez utóbbiakat pedig adaptálja a nevelési gyakorlat szükségletei és lehetőségei szerint. Egy részük tantervekben, tankönyvekben, nevelési dokumentumokban feldolgozva található, más részük az ezekhez kapcsolódó leírt vagy a gyakorlatban, közvéleményben élő értékek, melyek a pedagógusok és növendékek tapasztalataiból, tevékenységük során kapcsolódnak a nevelési folyamatba.

A neveléstudományban megfogalmazott követelmények, társadalmilag szükséges és elsajátítandó tananyagok, magatartási szabályok, világnézeti eszmék, konkrét tevékenységi és cselekvési formák (a tanulás, a munka, a szórakozás és a közélet különböző

⁵A nembeliség filozófiai kategória. Az emberiség története során felhalmozódott értékek körét jelenti, mint az adott kor minden embere számára elvileg adott emberi-társadalmi lehetőségeket.

aktusai) megszüntetve megőrzik az általánost (ezt közvetítve) és az egyest (formálásának feltételeit feltárva).

A nevelési gyakorlat *egyediségének* mozzanata e különös mező másik oldala. Ez a nevelés konkrét közege, a nevelés tárgya (csak igen elvont értelemben! Nemcsak, mert e szó: „tárgya” nem stílusos a nevelésben, hanem azért is, mert a gyerekek, illetve felnőttek alanyai is a nevelési folyamatnak mint aktív elsajátítók, tevékeny kapcsolatokban élő emberek). A gyerekek, illetve felnőttek, egyéniségük, kapcsolataik, közösségeik, tevékenységük a nevelési gyakorlatban egyediek, egyesek. *A nevelés fő iránya éppen ezen egyediség nembeliségbe emelése.*

A nevelési gyakorlat: különösség-mező

A nevelés különösség-mezeje, sajátos funkciója a nevelés gyakorlata, a nevelő tevékenység. A nevelő tevékenységek köré tartozik a gyerekek és a pedagógusok egymástól elválaszthatatlan tevékenysége. Nevelő tevékenységnek tekintem a céltudatosan tervezett, szervezett és ellenőrzött tevékenységeket, ezek alkotják a nevelés különösség mezejét.

A nevelés céljait a nevelő tevékenység – különös gyakorlat – valósítja meg, melynek alapvető része a gyerekek tevékenysége: ennek során fejlődnek, illetve kifejlődnek a célul kitűzött képességek, társadalmi értékeket sajátítanak el.

Ebben a különösség-mezőben – a közvetítő funkciót betöltő nevelőtevékenység során – emelkednek a gyerekek (egyes) a nembeliség (általános) irányába, társadalmi értékeket, normákat elsajátítva, egyre magasabb szintű képességek kifejlődésével. Partikularitásuk egyre több vonatkozásban kapcsolatba kerül nembeli értékekkel. (Mindez csak akkor valósul meg, ha *valóban* nevelőtevékenység folyik. A nembeliséghez való viszony kiteljesedése mértékének elemzését ehelyütt nem tartom feladatomnak.) E folyamatban jellemző az egyes és általános közötti kétirányú dialektikus mozgás, melyet a különösség közvetít: a gyerekek vonatkoztatják személyes (egyedi) tapasztalataikat, képességeiket a számukra különös formában megjelenő értékekre (pl. tudomány – tantárgy, morál – pedagógiai követelmények stb.) és tevékenységekre, és rátalálhatnak ezen értékek, tevékenységek szerepére, lehetőségeire saját életükben, céljaikban, motívumaikban. Ez az út – a különösség közvetítésével – az egyestől az általános felé. Ez a fejlődés a nevelés legáltalánosabb célja.

A pedagógus mint különösség

A különösség-mező másik nagy tevékenység-köre a pedagógusok munkája. A nevelési gyakorlat kulcsa – a pedagógus, illetve a pedagógusok. Ők azok elsősorban, akik a nevelés során *közvetlenül* megfogalmazzák, képviselik – közvetítik – a társadalmi célokat, értékeket, és akik a gyerekek, illetve felnőttek pedagógiai jellegű tevékenységét közvetlenül tervezik, szervezik és ellenőrzik. A pedagógiai közvetítés funkcionális megvalósulása a pedagógusok nevelési gyakorlata, nevelő tevékenysége. Ebben a különös-mezőben jelennek meg – sajátosan pedagógiailag és pedagógiai közvetlenségben – a társadalmi (és pedagógiai) általános, és a konkrét nevelési folyamat mozzanatait, mint egyesek.

A pedagógus személyiség különossége a társadalmi és tudományos általánosság és a nevelési helyzetek egyes, egyedi tényezői közötti különös, pedagógiai tevékenységmező *központja*, mert a különös közvetítés különböző irányú mozgásai benne találkoznak.

A pedagógusok (konkrét egyedi személyiségek) a társadalmi általánost a különosság szférájában sajátítják el és valósítják meg. Ez persze nemcsak a pedagógusokra igaz, hiszen minden köznapi tapasztalat, mely túlmegy az egyesén, és amely valamelyest is vonatkoztatja magát a nembeliségre – tudatosan vagy nem –, ilyen különös-mezőben mozog. De a pedagógusok esetében ez a különosság nem csupán egyszerű mindennapiság, nem magánügy, hanem társadalmi funkció – mint a művész, az orvos és sok más hivatás (foglalkozás) esetében is. Csakhogy a pedagógus más is, mint az előbbieket, mert tudatosan, szándékosan, célirányítottan közvetíti a társadalmi értékeket, továbbá, mert mindig közvetlen emberi kapcsolatokban dolgozik, emberi kapcsolatokat közvetlenül formál.

A pedagógus személyiségének különossége a funkcióból következő normatíva, szemben a mindennapok partikularitásával. A pedagógus társadalmi értékeket közvetít, és egyben funkciójánál fogva képviseli ezeket az értékeket, melyek az emberiség történelme során felhalmozódtak. Az emberiség ismeretei, a megismerési módszerek, az esztétikum, az etikai és politikai értékek, társadalmi célok, a technika – mind mint az ember és valóság viszonyának egy-egy sajátos területét kifejező diszciplína – a pedagógiai tevékenység és gondolkodás tartalmai.

Bár az általános társadalmi értékek pedagógiai adaptációját elsősorban a neveléstudomány hivatott kidolgozni, minden egyes pedagógus is kénytelen munkájában integrálni a társadalmi, pedagógiai, emberi és szaktárgyi ismereteket, normákat és a saját tapasztalatokat, hogy funkciója szerint közvetíthesse a konkrét (egyedi) nevelési szituációkban, folyamatokban a pedagógiai egyes feltételei, lehetőségei szerint.

A pedagógiai különosság a pedagógus „különös” személyében, a nevelő tevékenységben funkcionál. A nevelőmunka, a pedagógusok munkája emberi érdekek, szándékok, indulatok alapján folyó tevékenységek bonyolult, komplex rendszerének irányítása. A pedagógus tevékenységének – és személyiségének – az egyes oldaláról meghatározói az egyes helyzetek, emberek, azok kapcsolatai és saját egyedi személyisége és tapasztalatai. *Különossége:* ezen egyesek és a társadalmi általános közötti közvetítés: a pedagógus képviseli az általános értékeket, s egyedi konkrét szituációban dolgozik. Közvetíti az általánost: konkrét szituációkban, konkrét tevékenységek során céltudatos hatássá szervezi ezeket a tényezőket.

A pedagógiai különosság, a nevelés közvetítő funkciója tehát nem csupán azt jelenti, hogy a pedagógia egyszerű áttétel a társadalmi általános és a pedagógiai egyes között. Éppen a különosság természete, dialektikája jelzi a nevelés bonyolult funkcióját: mozgás az általánostól és az egyestől a különosság központja felé és vissza.

Az ellenőrzöttség

A mozgás a *különös és egyes között* elég világosnak látszik: egyrészt ide tartozik a gyerekek tevékenysége, másrészt a pedagógusé, aki a hatásokat, a gyerekek tevékenységét a nevelés normái és a gyerekek lehetőségei szerint szervezi és irányítja. (Ebbe beleértjük, hogy a konkrét nevelési folyamatban a nevelés normáit is a gyerekek

lehetőségei szerint formálja meg.) Továbbá: a pedagógus a nevelés normái szerint értékeli a gyerekek fejlődését, és ennek megfelelően módosítja a nevelő tevékenységet.

A különös és egyes közötti mozgásokkal szoros kapcsolatban van a mozgás az általános és különös között. Ennek egyik oldala ismét világos: a pedagógus az általános társadalmi követelményeket a nevelés feltételei (egyés) szerint sajátítja el (dolgozza fel, adaptálja). Másrészt viszont kevésbé áttekinthető a különös visszajelzése az általános irányába. Ennek útjai a közoktatáspolitikai apparátuson és a publikációkon keresztül vezetnek.

Az *ellenőrzöttség* a nevelésben a dialektikus kétirányú mozgás egyik iránya: az egyestől a különösön keresztül az általános felé mutatva az általános szerint értékeli a különös tevékenység eredményeit, az egyes fejlődését. Fontos ezt kiemelni, mert úgy tűnik, túl nagy hangsúlyt kap a nevelésben a direkt irány: általános – különös – egyes, az értékek egyszerű közvetítése. És bár tudjuk, hogy a közvetítés feltétele az egyes lehetőségeinek figyelembevétel, ennek rendszere, az ellenőrzöttség széles körű alkalmazása nem mindig érvényesül következetesen.

A különösség alapján az ellenőrzöttséget differenciáltabban értelmezhetjük.

A nevelés kétségkívül normatív és teleologikus tevékenység. De a célok és normák kiemelése a voluntarizmus veszélyét rejti: a pedagógia könnyen elszakadhat a valóságtól, olyan célokat tűzhet ki, olyan normákat állíthat, melyek bár ideológiailag igazak, az adott nevelési gyakorlatban, az adott gyerekekkel (egyés) nem, vagy csak kis körben valósíthatók meg. (Sok esetben látszat-eredmények felmutatására készíthetnek.)

A pedagógia széles körben foglalkozik a nevelési folyamat szervezésének feltételeivel, köztük a gyerekek lehetőségeivel. A nevelés különössége, az egyes és általános különös közvetítette dialektikája a nevelés, a pedagógia normatív funkciója mellett felhívja a figyelmet az *ellenőrzöttség* mozzanatára.

Ez esetben nem csupán arról van szó, hogy a nevelési folyamat során rendszeresen ellenőrizzük a céloknak megfelelő fejlődést, a célok elérésének mértékét. Az ellenőrzöttség a nevelésben általános értelemben azt is magában foglalja, hogy összevetjük a társadalmi célokat, normákat és a pedagógiai lehetőségeket: ezek alapján igyekszünk olyan célokat kitűzni, olyan normákat állítani a nevelési folyamatban, melyek reálisan elérhetők, megvalósíthatók, azaz az egyes szféra tényezőit az egész nevelés során nem egyszerűen figyelembe vesszük, hanem egyenrangú tényezőkként számolunk velük.

A társadalmi célok és normák pedagógiai feldolgozása és alkalmazása tehát a különösség körében való dialektikus mozgásban lehet valóban pedagógiai: a normákat és célokat összevetjük a nevelési gyakorlattal, a nevelési gyakorlat követelményeit a gyerekek lehetőségeivel, és fordítva: a gyerekek lehetőségei és a nevelési követelmények viszonyát összevetjük a társadalmi elvárásokkal és e viszonyok alapján alakítjuk ki, illetve módosítjuk céljainkat, követelményeinket és a nevelő tevékenységet.

Az egyes autonóm lehetőség, nem automatikusan valósítja meg a normákat, hanem a különös közvetítés útján. Ebben az összefüggésben tehát a különösség ellenőrző funkciót is betölt.

Az alkotó pedagógus

A pedagógus a nevelés különösség mezejének középpontja, a különös és általános, valamint a különös és egyes közötti dialektikus mozgás benne összpontosul. A pedagógus személyiség normatív jellege a különös funkció szerint bonyolultabb, és elméletileg mégis jobban megragadhatónak látszik az eddig ismert elméleteknél.

A pedagógus különös közvetítő funkciójának az alkotó személyiségvonások felelnek meg. A következőkben ennek vázlatos bemutatását kísérem meg.

A nevelés átfogja a *teljes* társadalmi valóságot. A pedagógus munkája során a nevelőközösség és a társadalmi környezet bonyolult rendszerével kerül kölcsönhatásba.

A pedagógusnak el kell fogadnia a társadalomnak személyére, munkájára vonatkozó normáit, ugyanakkor a nevelőközösség konkrét, változó viszonyai között kell azokat képviselnie, a gyerekekkel végzett munkában kell megvalósítania. Tudását tehát a viszonylagos állandóság és az állandó változás jellemzi: új és új helyzetekben a nevelési folyamat során más és más módon kell munkáját végezni, dinamikusan használja tudását.

A nevelőmunka olyan személyiséget igényel, aki elfogadja a valóság komplexitását és ellentmondásait, és az ilyen helyzetekben adekvát megoldásra képes mérlegelve a cselekvő, a valóságot megváltoztató, illetve a belső, az önnön személyiséget formáló lehetőségeket.

Az általános szférához való viszonyban is kell ez a komplex látásmód, hiszen a társadalmi értékek és normák éppen a pedagógiai közvetítés útján, a különösség körében válhatnak csak nevelési tényezőkké. Így a pedagógus tudása, tudatossága sem lehet csupán elvont ismeretek köre. Hanem dinamikusan, a mindennapi tevékenységben megnyilvánuló tartalomként, a személyiség szerves részeként felel meg a nevelőmunka igényeinek. Tehát nem elegendő a nagy tudás, széles körű ismeretek, hanem sokkal inkább szükséges az ismeretek dinamikus felhasználásának képessége és az azt megvalósító személyiség.

Az ilyenfajta tudatosság egyik feltétele a divergens gondolkodás képessége, ezen belül a rugalmasság, a könnyedség és az eredetiség. Ez a képesség teszi lehetővé, hogy a pedagógus gondolkodása és cselekvése a nevelési funkciónak megfelelően mozogni tudjon az általános és egyes közötti különösség mezőben, hogy vonatkoztatni tudja az általános körébe tartozó értékeket az egyes helyzetekre, gyerekekre, közösségekre, a nevelési folyamatra; és hogy képes legyen felismerni ezek általános vonásait, és az általánostól eltérő sajátosságait.

Az alkotó pedagógus független – ez azt jelenti, hogy nem kiszolgáltatott esetleges elvárásoknak, nem érzi ezeket kényszerítőnek. Különös helyzetében munkáját a valóság – mint általános értékek és mint egyes nevelési helyzetek, a nevelési folyamat – határozza meg. Nem tekinti feltétlen és merev, változtathatatlan tekintélynek a hivatalos normákat, hanem rugalmasan alkalmazandó eszközként használja azokat. Nem tekinti a gyerekeket a nevelés tárgyának, hanem a nevelőközösség részeként a nevelő tevékenységben – életkoruknak, fejlettségüknek megfelelően – partnerként együttműködik velük.

Mindebben a legfontosabb tényező az önértékelés biztonsága és magas szintje. A pedagógusmunka alkotó természetű, az alkotó személyiség felel meg legjobban a nevelés különös közvetítő funkciójának, mely a más meghaladni képes fiatalokat akar nevelni.

A pedagógus és a pedagógus közösségek

A nevelési különösség mezeje sok központú. E központok – az egyes pedagógusok – működése eltér egymástól a szociológiai környezet, a gyerekek (egyes; feltételek) különbözősége szerint, hiszen a pedagógusok szervezett együttműködése munkamegosztási rendszert is jelent.

Előfordul, hogy a pedagógusok személyesen végzik nevelőmunkájukat, és a tantestületek csupán az általános (és sokszor partikuláris) értékek közvetítésének egyik formális és informális csatornáit.

Kívánatos, hogy a pedagógusok a különös közvetítés lényegét, a társadalmi-pedagógiai értékeket illetően minél közelebb kerüljenek egymáshoz (beleértve a közvetítés különbözőségeinek elvi alapjait is) – így jöhetnek létre közös központok, pedagógus közösségek. Amikor tehát pedagógus *közösségek* kialakulnak, és nem csak pusztán egymás mellett dolgozásról van szó, akkor a közösségek átveszik a különösség mező központjának szerepét.

*

A nevelés különösség-felfogása strukturálja a nevelési tevékenységek rendszerét. A különösség alapján értelmezhetjük a pedagógiai történéseket, azok viszonyait, így többek között a tanár-diák kapcsolatot, a pedagógus irányító szerepét, a pedagógiai elmélet és gyakorlat viszonyát, a normák, követelmények és követelések, valamint a megvalósítás feltételeinek dialektikus kapcsolatát. És mindezek alapján feltárhatjuk a neveléstudomány kettősségének lényegét, arányát; azt ugyanis, hogy mennyiben normatív tudomány, és mennyiben feladata a *lehetőségek* kutatása.

Ezek, és még további problémák előttünk álló vitatémák és kutatási feladatok.